

Received: 2023/9/15

Accepted: 2024/1/15

from 219 to 239

Hossain

MomeniMahmouei

Associate Professor of Curriculum
Studies, Islamic Azad University,
Torbat Heydariyeh branch, Torbat
Heydariyeh, Iran.

Momenimahmouei@yahoo.com

Analyzing the dimensions of citizenship education based on the educational history of the Imams of Athar: content analysis approach

Abstract

Today, the importance of paying attention to religious culture in civil matters such as citizenship education is felt more and more. Therefore, the current research has been conducted with the aim of identifying the dimensions and indicators of citizenship education according to the educational history of Imams of Athar (AS). The current research has used the qualitative content analysis method based on the approach of Gal et al. (1994) to determine the dimensions and components of citizenship education based on the educational principles of the Imams of Athar (PBUH). The scope of the current research includes documents and research background in the field of citizenship education from the perspective of the Imams of Athar (AS). For this purpose, the analysis unit; All sentences, researches and written documents are in this field. The research tools of FISH, checklists and forms were made by the researcher. Descriptive analysis method was used to interpret and analyze the data. Based on the findings, the methods of personalizing the teaching-learning process of the learners can be divided into 3 general dimensions, including the individual dimension (including Sharia-based, attention to pragmatism as a model, situation and timing, familiarity with individual and social rights, pacifism and compromise in affairs, consultation and collective decision-making, legalism); The political dimension (including debate and opinion, encouragement and evangelism, attention to intellectual freedom in the question and answer method) and the social dimension (including attention to mutual rights, responsibility and social accountability, continuous and close communication, social participation) were categorized. It is hoped that according to these dimensions and components in the field of educational design and implementation, the field of personal and social improvement of learners will be provided.

Keywords:

citizenship education, educational
history, Imams of Athar

واکاوی ابعاد تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار(ع):

رویکرد تحلیل محتوا

چکیده

امروزه اهمیت توجه به فرهنگ دینی در موضوعات مدنی همچون تربیت شهروندی بیش‌ازپیش احساس می‌شود؛ بنابراین، پژوهش حاضر با هدف شناسایی ابعاد و شاخص‌های تربیت شهروندی با توجه به سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع) انجام گرفته است. پژوهش حاضر از روش تحلیل محتوای کیفی بر اساس رویکرد گال و همکاران (۱۹۹۴)، برای مشخص کردن ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر مبنای سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع) استفاده کرده است. حوزه‌ی پژوهش حاضر شامل اسناد و پیشینه‌ی پژوهشی درباره‌ی تربیت شهروندی از دیدگاه ائمه‌ی اطهار^(ع) است. بدین منظور، واحد تحلیل همه‌ی جملات، پژوهش‌ها و اسناد مکتوب در این زمینه است. ابزار پژوهش فیش، چک‌لیست‌ها و فرم‌های محقق ساخته بود. برای تفسیر و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل - توصیفی استفاده شده است. بر اساس یافته‌ها، روش‌های شخصی‌سازی فرایند یاددهی - یادگیری فراگیران را می‌توان در ۳ بُعد کلی شامل بعد فردی (مشمتمل بر شریعت‌مداری، توجه به عمل‌گرایی در مقام الگویی، موقعیت و زمان‌سنجی، آشنایی با حقوق فردی و اجتماعی، صلح‌طلبی و مصالحه در امور، مشورت و تصمیم‌گیری جمعی و قانون‌گرایی)، بعد سیاسی (مشمتمل بر مناظره و نظروری، تشویق و تبشیر و توجه به آزادی فکری در روش پرسش و پاسخ) و بعد اجتماعی (مشمتمل بر توجه به حقوق متقابل، مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی اجتماعی، ارتباط مستمر و نزدیک و مشارکت اجتماعی) دسته‌بندی کرد. امید است که با توجه به این ابعاد و مؤلفه‌ها، در حوزه‌ی طراحی و اجرای آموزشی زمینه‌ی ارتقای فردی و اجتماعی فراگیران فراهم آید.

حسین مومنی مهموئی

دانشیار گروه مطالعات برنامه
درسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد
تربت حیدریه، تربت حیدریه،
ایران.

Momenimahmouei@yahoo.com

واژگان کلیدی:

تربیت شهروندی، سیره‌ی تربیتی،
ائمه‌ی اطهار(ع).

امروزه اهمیت موضوع شهروندی به‌اندازه‌ای است که در بسیاری از ادبیات موجود و مدون در سال‌های نخستین هزاره سوم، تأکید ویژه‌ای بر آن شده است (باباخانی، ۱۴۰۱، ص ۱۸). مفهوم شهروندی یکی از مفاهیم کهن در زمینه‌ی مفاهیم سیاسی-اجتماعی است که از زمان یونان باستان مورد توجه فلاسفه و اندیشمندان قرار گرفته است. افلاطون اولین فیلسوف و متفکر سیاسی بود که به مفهوم شهروند در نظریه‌های سیاسی پرداخته است؛ اما رواج ویژه‌ی مفهوم شهروندی و جامعه‌ی مدنی در زمان معاصر، غالباً به اندیشه‌های سیاسی متفکران اروپایی قرن هفدهم به‌ویژه تامس هابز و جان لاک برمی‌گردد (فرمینی فراهانی، ۱۳۹۹، ص ۲۰). مفهوم شهروندی با توجه به زندگی در دوران معاصر شکل‌گرفته است. مفهوم شهروندی در تلاش برای ایجاد تفاهم در زندگی اجتماعی، ارتقای زندگی و تعاملات اجتماعی و پیشرفت اجتماعی است (Kallio, Wood & Häkli, 2020, p 714; Díaz-Combs, 2023, p 41). شهروندی از دیدگاه‌های مختلف فلسفی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، تربیتی و... مورد توجه قرار دارد. از دید اجتماعی، مشارکت در جریان‌های اجتماعی، وحدت اجتماعی، عدالت و تقویت حقوق انسانی و خودگردانی را به همراه دارد. از دید اقتصادی، ایجاد صلاحیت‌های حرفه‌ای در افراد بدین سبب مهم است که در افزایش بهره‌وری، تربیت نیروی کار ماهر و ایجاد محیطی مناسب برای نوآوری در دنیای رقابتی نقش مهمی دارد (باباخانی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۳۹). در بعد تربیتی، تربیت شهروندی مطرح می‌شود که نائل بر بخش‌های مختلف و ابعاد گوناگون شهروندی است.

موضوع تربیت شهروندی بخشی از مبانی اجتماعی و سیاسی و شامل طیفی از دیدگاه‌های فلسفی، ایدئولوژیکی و سیاسی و نیز رویکردهای تعلیم و تربیت است و به یکی از پربارترین عرصه‌های پژوهشی در نظام‌های تعلیم و تربیت تبدیل شده است (قلتاش، ۱۳۹۱، ص ۵۹). تربیت شهروندی را فرایند انتقال دانش‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های لازم برای مشارکت و ثبات سیاسی جامعه از یک نسل به نسل دیگر می‌دانند. این انتقال شامل موارد مختلفی مانند آگاهی از تاریخ و ساختار نهادهای سیاسی، احساس وفاداری به ملت، نگرش مثبت نسبت به اقتدار سیاسی، باور به ارزش‌های بنیادین (مانند حاکمیت قانون)، علاقه به مشارکت سیاسی و کسب مهارت لازم برای فهم سیاست‌های عمومی و نظارت بر آن‌ها می‌شود. می‌توان گفت، «تربیت شهروندی تربیتی است که به موجب آن مهارت‌های رفتاری، قابلیت‌ها و توانمندی‌های شهروندی در افراد توسعه پیدا کرده و افراد قادر خواهند بود تا از این طریق وظایف شهروندی خود را به نحو مطلوب انجام دهند و همچنین منشأ اصلاحات مفید در جامعه گردند» (صفایی‌مقدم، ۱۳۸۷، ص ۴). همان‌گونه که از تعاریف تربیت شهروندی برمی‌آید، تربیت شهروندی با مفهوم آموزش و به‌کارگیری مهارت‌های آموزشی در نهادهای سازنده رفتار شهروندی ارتباط عمیق دارد، به طوری که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش درباره‌ی تربیت شهروندی این‌گونه آورده شده است: «تقویت آداب و مهارت‌های

زندگی و توانایی حل مسائل و عمل به آموخته‌ها برای بهبود زندگی فردی و اجتماعی دانش آموزان» (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۰).

اگر خوب بنگریم، تربیت شهروندی با فلسفه‌ی تأسیس نظام آموزش و پرورش گره خورده است؛ زیرا در یک برداشت کلی، هدف از ایجاد و توسعه‌ی نظام آموزشی تربیت شهروندانی مؤثر و فعال برای جامعه است (Sari & Ali, 2022, p 649؛ شریفی و اسلامی، ۱۳۹۸، ص ۲۵). ساحت سیاسی اجتماعی به‌عنوان یکی از ساحت‌های اساسی نظام آموزش و پرورش کشور، در پی ایجاد دانش، مهارت، نگرش و ارزش‌هایی است که دانش آموزان را قادر می‌سازد به‌عنوان شهروند آگاه و فعال در جامعه مشارکت کنند (فرمپینی فراهانی، ۱۳۹۹، ص ۲۱). در نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران، با توجه به ساحت‌های تربیتی و اهداف نظام آموزشی، هدف تربیت شهروندی رسیدن به حیات طیبه است. مارشال در تحلیلی کلاسیک از مفهوم شهروندی معتقد است، نخست، شهروندی وضعیتی است که ناشی از عضویت کامل فرد در اجتماع است و دوم، کسانی که حائز این وضعیت‌اند، حقوق و تکالیف یکسان و برابری دارند. مارشال آموزش و پرورش را نه یک حق شهروندی، بلکه یک وظیفه و تکلیف می‌داند؛ زیرا آموزش و پرورش ابزاری است برای فهم حقوق و تکالیف شهروندی و اجرای این تکالیف و وظایف به نحو احسن (شارع‌پور، ۱۳۹۶، ص ۳۶). نقش نهادهای اجتماعی مانند آموزش و پرورش در شناخت حقوق و تکالیف شهروندی، همان چیزی است که از آن با نام تعلیم و تربیت مدنی یا آموزش شهروندی یاد می‌شود. تربیت شهروندی فراگیران را برای زندگی در جامعه آماده می‌کند و عضویت فرد در آن را تسهیل می‌نماید (Hadjichambis & Hadjichambis, 2022, 238). همراه با دگرگونی در معنا و مفهوم جامعه‌ی مدنی از یونان باستان تاکنون، مفهوم تربیت شهروندی نیز با تحولات معنایی و مفهومی مواجه بوده است و به‌زعم همه‌ی فراز و نشیب‌ها، هیچ‌گاه از دید اندیشمندان حوزه‌های اجتماعی، سیاسی و فلسفی پنهان نمانده است به‌طورکلی، بسیاری از فلاسفه‌ی تربیتی از جمله ارسطو، افلاطون، کانت و جان دیویی در پی ارائه‌ی الگوهایی از تربیت مدنی بوده‌اند که به پرورش توانمندی‌های افراد برای مشارکت افراد در پیشبرد اهداف سیاسی-اجتماعی منجر شود (همان؛ غلامعلی و جعفری، ۱۴۰۰، ص ۱۶۷).

باید خاطرنشان کرد که مفهوم تربیت شهروندی مفهومی متکثر است که مفاهیم اخلاقی، زیست‌محیطی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی را در برمی‌گیرد و در آن، از مباحثی همچون مردم‌سالاری، حقوق، مسئولیت‌پذیری، تحمل، بردباری، احترام، برابری، تنوع و حق سخن به میان می‌آید. تربیت شهروندی در اساس با برخی از مفاهیم و ابعاد دیگر مرتبط است که این مفاهیم عبارت‌اند از: تعلیم و تربیت مدنی، تعلیم و تربیت اخلاقی، مهارت‌های زندگی و تعلیم و تربیت حقوق انسانی (احمدی‌پور و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۸۳). در سیر تاریخی مباحث شهروندی، حداقل از لحاظ چارچوب مفهومی، باید بزرگ‌ترین سهم را به ادیان الهی از جمله دین اسلام داد (مهرپور، ۱۳۹۰، ص ۲۹). دین اسلام به تربیت شهروندی نگاه ویژه‌ای دارد. تربیت شهروندی بر پایه‌ی آموزه‌های اسلامی است که برای رسیدن به سعادت، کمال مادی و معنوی و تحقق جامعه‌ی توحیدی، به پرورش افراد جامعه می‌پردازد (حیدری و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۱۴). دیدگاه اسلام و پیشوایان دینی در این زمینه قابل

استناد و توجه است؛ زیرا به عقیده‌ی پیشوایان دین اسلام، هسته‌ی اصلی و اولیه‌ی امت اسلامی نیز بر مبنای تربیت شهروندی و در «مدینه‌النبی» شکل گرفته است؛ مدینه‌ای که در آن، حاکمیت انسان بر سرنوشت خویش بر مبنای بندگی خدا شکل می‌گرفت (محمدی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۳۷). در این زمینه پژوهش‌های گوناگونی تاکنون انجام شده است؛ به‌عنوان مثال، مصطفی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی، به ارائه‌ی شاخص‌های تربیت شهروندی با نگرش اسلامی پرداختند و شاخص‌هایی چون توجه به اتحاد اجتماعی، عدالت، قانون‌مندی، آگاهی از مبانی و فرایندهای سیاسی و مهارت‌های اجتماعی را شناسایی کردند؛ همچنین غلامعلی و جعفری (۱۴۰۰) در پژوهشی، به بررسی مؤلفه‌های حقوق شهروندی در سیره‌ی رضوی پرداختند که نتایج بیان‌کننده‌ی آن بود که حقوق کودکان از جمله سلامت در قالب اصول تغذیه و بهداشت فردی و خانوادگی، فراهم شدن آرامش و آسایش در خانه، دین‌محوری و تأکید بر جنبه‌های معنوی و مذهبی در تربیت کودکان، آموزش و تربیت عقلانی کودکان، رفتار محبت‌آمیز و توأم با دوستی و محبت از جمله مؤلفه‌های این حوزه هستند. در پژوهشی دیگر، محمص و معتمد لنگرودی (۱۳۹۵) به بررسی تربیت شهروندی و رابطه‌ی آن با خودکنترلی در دین اسلام پرداختند. نتایج حاکی از آن بود که «خودکنترلی» در دو بعد نگرشی و رفتاری، شاکله‌ی اخلاق شهروندی اسلامی را ترسیم کرده و با رویکردی هنجارگرا، به تربیت اجتماعی شهروندان پرداخته است؛ همچنین ضرورت تجدیدنظر در اخلاق اجتماعی با تأکید بر مؤلفه‌های تربیت شهروندی و به‌طور خاص خودسنجی، به‌عنوان هدف جوامع کنونی ذکر شده است.

در برخی دیگر از پژوهش‌ها، مراحل و ابعاد تربیت شهروندی مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ به‌عنوان نمونه، محمدی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهش خود، به تحلیل مراحل و ابعاد تربیت شهروندی پرداختند. نتایج پژوهش نشان داد که تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام مبانی و جهان‌بینی خاص خود و ابعادی تعریف‌شده در حوزه‌های شناختی-نگرشی، انگیزشی-عاطفی و رفتاری-عملی را دارد. طهماسبی و تاجور (۱۳۹۰) در پژوهش خود، تربیت شهروندی از دیدگاه امام علی^(ع) در نهج‌البلاغه را بررسی کردند. نتایج نشان داد، دیدگاه نهج‌البلاغه و حضرت علی^(ع) در سه حوزه‌ی شناختی، عاطفی و رفتاری بررسی می‌گردد و در آخر نشان داده می‌شود که شهروندی در جهان معاصر از معنای حقیقی خود دور شده است و مطابقت آرای حضرت علی^(ع) با قوانین روز جهانی، این دور شدن شهروندی از معنای واقعی‌اش را بیشتر مشخص می‌سازد.

حال با توجه به آنچه درباره‌ی تربیت شهروندی گفته شد و با نظر به اینکه دین مبین اسلام و ائمه‌ی اطهار توانسته‌اند با سیره‌ی تربیتی خویش، به تبیین بخش‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی بپردازند، ضرورت توجه به گفتمان‌های تربیت شهروندی در سیره‌ی ائمه و معصومین بیش‌ازپیش احساس می‌شود، به‌طوری‌که می‌توان با تفحص در سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع)، بر چارچوب‌های تربیتی و آموزشی ایشان در زمینه‌ی تربیت شهروندی تأکید داشت و در این زمینه چارچوب‌های نظری و عملی پیش‌روی سیاست‌گذاران آموزشی و پژوهشگران قرار داد؛ بنابراین، با

توجه به ضرورت پژوهشی و خلأ نظری موجود، پژوهش حاضر درصدد واکاوی ابعاد تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع) با تفحص در مبانی نظری و روایات است.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نظر ماهیت تحقیق، توصیفی-تحلیلی است و از سویی، از دیدگاه روش‌شناسی، پژوهش حاضر کیفی و با استفاده از رویکرد تحلیل محتوای قیاسی انجام گرفته است. جامعه‌ی پژوهش (حوزه‌ی پژوهش) شامل اسناد و پژوهش‌های صورت‌گرفته در زمینه‌ی سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع) درباره‌ی تربیت شهروندی است. با توجه به هدف در نظر گرفته‌شده و محدودیت جامعه، همه‌ی اسناد به‌عنوان حوزه‌ی مطالعه بررسی گردید. ابزار گردآوری داده‌ها و اطلاعات پژوهش چک‌لیست، فیش و فرم‌های محقق‌ساخته برای تحلیل اسناد بود. در پژوهش حاضر، برای تحلیل محتوای اسناد از رویکرد تحلیل محتوای اسنادی گال و همکاران (۱۹۹۴ م) در پنج مرحله استفاده شده است. در بخش اول، اسناد و مقالات پژوهشی درباره‌ی مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی از دیدگاه ائمه‌ی اطهار^(ع) به‌صورت دقیق مطالعه گردید و کدهای اولیه از آن استخراج شد؛ در گام دوم به مقوله‌بندی یافته‌ها پرداخته و هر مقوله به‌عنوان نماینده‌ی یک متغیر انتخاب گردید؛ در مرحله‌ی سوم، مقوله‌ها و مضامین بررسی شد و هرکدام از گزاره‌های جمع‌آوری‌شده برای قرار گرفتن در یک مقوله سازمان یافت؛ در مرحله‌ی چهارم به کدگذاری مقوله‌های انتخابی پرداخته شد تا هرکدام از مقوله‌های شناسایی‌شده در یکی از ابعاد قرار بگیرند؛ درنهایت در گام پنجم، به تفسیر نتایج پرداخته‌شده است. روایی و پایایی یافته‌ها با توجه به نظر صاحب‌نظران این حوزه تأیید گردید، به این صورت که سیاهه‌ی واری محتوای دو نفر از صاحب‌نظران قرار گرفت و آرای اصلاحی آنان استفاده شد. در شکل شماره‌ی ۱ الگوی فرایند انجام پژوهش به‌صورت خلاصه بیان شده است.

شکل شماره‌ی ۱. الگوی شماتیک فرایند پژوهش

یافته‌ها

الف. مطالعه‌ی پژوهش‌ها و استخراج مقوله‌ها

همان‌گونه که در روش‌شناسی به آن اشاره شد، برای تحلیل اطلاعات در پژوهش حاضر از رویکرد تحلیل محتوای گال و همکاران (۱۹۹۱) استفاده گردیده و یافته‌ها در دو بخش ارائه‌شده

است. در بخش اول، به مطالعه‌ی پژوهش‌ها و استخراج گزاره‌های مهم و سپس مقوله‌بندی آن‌ها پرداخته شده است. متن پژوهش‌ها و مقوله‌های استخراج‌شده در زمینه‌ی ابعاد تربیت شهروندی در سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع) در جدول شماره‌ی ۱ آمده است.

جدول شماره‌ی ۱. متن پژوهش‌ها و مقوله‌های استخراج‌شده

ردیف	امام	نویسنده	متن	مؤلفه استخراجی
۱	امام علی ^(ع)	نهج البلاغه، ۱۳۷۸، خطبه‌ی ۱۳۱، ص ۲۰۲.	مردم! مرا بر شما حقی و شما را بر من حقی است. حقی که شما به گردن من دارید، اندرز دادن و نیکوخواهی شماست و غنائم را به تمامی میان شما تقسیم کردن و تعلیم دادن شماست تا جاهل نمانید و تأدیب شماست تا بیاموزید.	توجه به حقوق متقابل
۲	امام علی ^(ع)	همان، ص ۳۰۳.	والی نباید در بیان احکام و حدود الهی توقّف کند و نه کسی باشد که سنت را فرومی‌گذارد تا امت را به هلاکت اندازد.	شریعت‌مداری
۳	حضرت زهرا ^(س)	مجلسی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۳.	حضرت زهرا ^(س) نیز شیعیان را به پرستش و یادگیری علم، تشویق می‌کردند و اجر علما را در پاسخ به پرسش‌ها بسیار می‌شمردند.	تعهد و پاسخ‌گویی
۴	امام حسن مجتبی ^(ع)	همان.	امام حسن مجتبی ^(ع) به نونهالان سفارش می‌کردند که از سن کودکی شروع به کسب دانش کنند و در نوشتن اندوخته‌ها کوتاهی ننمایند.	توجه به تربیت اوان کودکی
۵	امام علی ^(ع)	محمدی ری شهری، ۱۳۶۳، ص ۸۲۷.	هر کس خود را پیشوای مردم می‌خواهد، باید پیش از ادب کردن دیگران، به ادب کردن خود بپردازد و باید که ادب کردن دیگران به کردار باشد و نه به گفتار.	توجه به عمل‌گرایی در مقام الگویی
۶	امام علی ^(ع)	نهج البلاغه، ۱۳۷۸، نامه‌ی ۵۳، ص ۷۴۳.	رو پوشیدن از مردم به درازا نکشد؛ زیرا روی پوشیدن والیان از رعیت خود، گونه‌ای نامهربانی به آنان است و سبب می‌شود از امور ملک آگاهی اندکی داشته باشند. اگر والی از مردم رخ بپوشد، چگونه می‌تواند از شوربختی‌ها و رنج‌های آنان آگاه شود؟	ارتباط مستمر و نزدیک

ردیف	امام	نویسنده	متن	مؤلفه استخراجی
۷	امام علی ^(ع)	محمدی ری شهری، ۱۳۶۳، ج ۱۰، ص ۵۳۹.	امام علی ^(ع) موعظه را مایه‌ی «صیقل جان»، «برطرف‌کننده‌ی غفلت» و «بیداری» می‌دانستند.	پندپذیری و موعظه خواهی
۸	امام رضا ^(ع)	شیخ طوسی، ج ۲، ص ۷۵۷.	امام رضا ^(ع) محمدبن‌عاصم را از هم‌نشینی با واقفیه نهی کردند.	توجه به تأثیر نزدیکان و دوستان
۹	امام صادق ^(ع)	همان، ص ۵۵۴.	به گزارش هشام‌بن‌سام، هنگام مراجعه‌ی مردی از شام برای مناظره، امام صادق ^(ع) فرمودند: می‌خواهی در چه علمی (موضوعی) مناظره کنی؟ سپس امام ^(ع) همان علم او را برای مناظره به شاگردان خود معرفی می‌کردند.	مناظره و نظروزی در مسائل
۱۰	امام علی ^(ع)	نهج‌البلاغه، ۱۳۷۸، حکمت ۳۰۴، ص ۹۵۵.	انسان‌ها همیشه در یک حالت قرار ندارند [گاهی] دل‌ها را شوق روی آوردن به کاری است یا میل روی برگرداندن از آن. اگر دل را شوق روی آوردن بود، آن را به مستحبات وادار و اگر میل روی برگردانیدن بود، به همان واجبات بسنده کن.	موقعیت و زمان‌سنجی
۱۱	امام سجاد ^(ع)	رساله حقوق امام سجاد ^(ع) ، ۱۳۸۵-	بارزترین سخن از سوی اهل‌بیت ^(ع) در بیان حقوق هر گروه از جامعه مسلمانان، سخن امام سجاد ^(ع) در رساله حقوق است.	آشنایی با حقوق فردی و اجتماعی
۱۲	امام علی ^(ع)	نهج‌البلاغه، ۱۳۷۸، حکمت ۲۲۵ و نامه‌ی ۵۳، ص ۹۰۵-	اگر دشمنت تو را به صلح فراخواند، از آن روی برمتاب. کسی را در میدان به مبارزت فرامخوان؛ یعنی آغازگر جنگ مباش و اگر تو را فراخواندند، پاسخ گوی.	صلح‌طلبی و مصالحه در امور
۱۳	امام علی ^(ع)	همان، حکمت ۲۹۴، ص ۹۳۵.	امام علی ^(ع) در سیره‌ی تربیتی خود، برای ترغیب به عبادت و کارهای خوب از روش تشویق و تبشیر استفاده می‌کرد. در تبشیرها به تفاوت‌های درک و فهم افراد توجه می‌نمود تا تبشیر در سطوح مختلف انجام گیرد و انسان‌های وارسته را به مقامات بالا و سایرین را نیز متناسب با سطح خودشان بشارت دهد.	تشویق و تبشیر
۱۴	امام سجاد ^(ع)	صحیفه سجادیه.	امام سجاد ^(ع) در دعای هشتم، توجه به تفاوت فردی و فکری افراد و رویکرد مباحثه را مدنظر قرار داده است.	توجه به آزادی فکری در روش پرسش و پاسخ

ردیف	امام	نویسنده	متن	مؤلفه استخراجی
۱۵	امام علی ^(ع)	کلینی، ۱۳۹۷، ج ۸، ص ۳۵۶.	«الْإِجَابَةُ حِينَ أَدْعُوكُمْ». در مقام دفاع از حکومت و جامعه‌ی اسلامی در برابر تجاوز بیگانگان در حمایت از امام حاضر شوند. به هنگامی که آنان را برای جهاد فرامی‌خواند، بسیج شوند؛ زیرا در غیر این صورت، دشمن بر آنان مسلط می‌گردد و درنهایت، منافع بزرگی را از دست می‌دهند.	مشارکت اجتماعی و ترجیح منافع جمعی بر فردی
۱۶	امام علی ^(ع)	همان.	«فَلَا تَكْفُوا عَنِّي مَقَالَهُ بِحَقِّ» [۵]: و چنین مپندارید که اگر با من سخن حقی گفته شود، بر من گران می‌آید؛ یعنی اگر از نظر شما در زمینه‌ی مسائل سیاسی-اجتماعی، در کار من اشکالی به نظر می‌رسد، آن را آزادانه مطرح کنید تا من درصد اصلاح آن برآیم.	انتقادپذیری و نقادی
۱۷	امام علی ^(ع)	همان، ص ۳۲۰.	«أَوْ مَشُورَةً عَدْلًا» [۶]. امام علی ^(ع) خود مردم را در ارائه‌ی راهکار و پیشنهاد در اداره‌ی امور جامعه فرامی‌خواند. مشارکت در تصمیم‌گیری در قالب مشورت یکی از رئوس برنامه‌ها و سیاست‌های امام علی ^(ع) در اداره‌ی کشور بود؛ این یعنی دخالت مردم در سرنوشت خویش و مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها.	مشورت و تصمیم‌گیری جمعی
۱۸	امام حسین ^(ع)	مجلسی، ۱۴۱۳، ج ۴۴، ص ۱۶۳.	حسن، فرزند امام حسن مجتبی ^(ع) ، از یکی دختران امام حسین ^(ع) خواستگاری کرد. امام حسین ^(ع) به او فرمود: «اختار یا بنی اجتهما الیک»؛ «فرزندم! هرکدام را بیشتر دوست داری انتخاب کن.»	اختیار در تصمیم‌گیری
۱۹	امام حسین ^(ع)	همان، ص ۲۰۶.	حسین بن علی ^(ع) در همه‌ی امور اجتماعی مطیع قانون بود، در حفظ و حراست مسلمانان تلاش می‌کرد و در جنگ‌ها و جهاد با کفار شرکت می‌کرد.	قانون‌گرایی

بخش دوم: ترکیب یافته‌های مقالات و ارائه یافته‌ها

در این بخش برای ارائه‌ی نتایج مرحله‌ی پیش، ابتدا با تحلیل کیفی مقوله‌ها و به عبارتی، ابعاد تربیت شهروندی از دیدگاه ائمه‌ی اطهار^(ع) در کنار هم قرار گرفته و در ادامه، برای دسته‌بندی کردن همه‌ی روش‌ها بر اساس یک مفهوم مشترک، اقدام به دسته‌بندی این روش‌ها شده است که به شناسایی ۳ بعد کلی شامل بعد فردی، بعد سیاسی و بعد اجتماعی منجر گردیده است که در ادامه، به تفصیل به تبیین آن‌ها می‌پردازیم.

۱. بعد فردی

منظور از بعد فردی در ابعاد تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع)، خصائص و ویژگی‌های شخصی است که مدنظر ائمه‌ی اطهار قرار گرفته است و به‌منظور دستیابی به اهداف تربیت شهروندی مؤثر واقع شده است. در ادامه، مؤلفه‌های این بعد تبیین می‌گردد.

۱.۱. شریعت‌مداری

شریعت و توجه به دیانت در امور تربیتی ازجمله محورهای سیره‌ی تربیتی ائمه^(ع) است که در ابعاد فردی تربیت شهروندی مدنظر قرار گرفته است. به‌طور خاص، در این پژوهش از حیث بررسی ابعاد تربیت شهروندی، به کتاب شریف نهج‌البلاغه اشاره شده و سخن گرانبار امام علی^(ع) در این باره مورد تأکید قرار گرفته است که بیان داشته‌اند: «مردم! مرا بر شما حقی است و شما را بر من حقی است. حقی که شما به گردن من دارید، اندرز دادن و نیکوخواهی شماست و غنائم را به‌تمامی میان شما تقسیم کردن و تعلیم دادن شماست تا جاهل نمانید و تأدیب شماست تا بیاموزید» (نهج‌البلاغه، ۱۳۷۸، خطبه‌ی ۱۳۱، ص ۲۰۲). این موضوع در کتاب قرآن نیز به‌عنوان اصل مدنظر قرار گرفته است: «قل یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمة سواء بیننا و بینکم الا نعبد الا الله و لا نشکر به شیئاً و لا یتخذ بعضنا بعضاً ارباباً من دون الله» (آل‌عمران: ۶۴)؛ «بگو ای اهل کتاب بیایید به‌سوی سخنی که میان من و شما یکسان است که جز خداوند یگانه را نپرستیم و چیزی را همتای او قرار ندهیم و برخی از ما برخی دیگر را - غیر از خدای یگانه - ارباب نگیریم»؛ بنابراین، در تربیت شهروندی باید موضوع شریعت‌مداری و پایبندی به اصول الهی به‌عنوان مؤلفه‌ی محوری مدنظر قرار گیرد.

۲.۱. توجه به عمل‌گرایی در مقام الگویی

یادگیری مشاهده‌ای مهم‌ترین نوع یادگیری انسان است. بر اساس همین، تربیت به‌وسیله‌ی الگو یکی از روش‌های تربیت است که می‌توان آن را «روش الگویی» نامید. این روش در سرتاسر زندگی و ابعاد مختلف آن کاربرد دارد و از آنجاکه محتوای تربیت را به‌صورت عینی و عملی ارائه می‌دهد، در انتقال مفاهیم و آموزش برنامه‌های تربیتی بسیار مؤثر است. شاید به همین علت است که در منابع اسلامی، بر بهره‌گیری از الگو و پیروی از اسوه‌های حسنه تأکید شده است

قائمی‌مقدم، ۱۳۹۸). در این باره آنچه در تربیت شهروندی و سیره‌ی ائمه برجسته‌تر بود، توجه به عمل‌گرایی و الگوی عملی است؛ زیرا به عقیده‌ی امام علی^(ع)، تأثیرپذیری بیشتر از کردار است تا گفتار (محمدی ری‌شهری، ۱۳۶۳، ص ۸۲۷).

۳.۱. موقعیت و زمان‌سنجی

زمان‌سنجی و توجه به موقعیت در فرایند تربیتی از دیگر مؤلفه‌های بعد فردی تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی ائمه اطهار است که برگرفته از حدیث گرانمایه‌ی امام علی^(ع) است. امام علی^(ع) در این باره می‌فرماید: «انسان‌ها همیشه در یک حالت قرار ندارند. [گاهی] دل‌ها را شوق روی آوردن به کاری است یا میل روی برگرداندن از آن. اگر دل را شوق روی آوردن بود، آن را به مستحبات وادار و اگر میل روی برگردانیدن بود، به همان واجبات بسنده کن» (نهج‌البلاغه، ۱۳۷۸، خطبه‌ی ۳۰۴). درون‌مایه‌ی این سخن گران‌بار توجه به زمان و حالات فرد در انجام فرایندهای تربیتی و دینی است.

۴.۱. آشنایی با حقوق فردی و اجتماعی

حق سلطه و اختیاری است که به‌منظور حفظ منافع اشخاص به آنان داده می‌شود. برای هر حقی دو مرحله می‌توان تصور کرد: ۱. مرحله‌ی اعتبار حق برای افراد و اهلیت انسان‌ها برای اینکه صاحب حق گردند که در اصطلاح به آن اهلیت تمتع گفته می‌شود؛ ۲. مرحله‌ی اجرای حق و استیفای آن.

حقوق تقسیمات فراوانی دارد که حقوق فردی یکی از انواع آن است. یک‌بار خود فرد به لحاظ فرد بودنش و بدون لحاظ اجتماعی بودن در نظر گرفته می‌شود و بار دیگر، این فرد به لحاظ همزیستی اجتماعی و به لحاظ اجتماعی بودن، چه حقوقی می‌تواند داشته باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۵). در همین راستا، امام سجاد^(ع) در سیره‌ی تربیتی خویش، توجه بسیاری به حقوق افراد و آشنایی با آن داشته‌اند و در رساله‌ی حقوق به بیان حقوق فردی و اجتماعی و لزوم توجه به آن برای تربیت شهروندی مؤثر پرداخته‌اند (رساله حقوق، ۱۳۸۵).

۵.۱. صلح‌طلبی و مصالحه در امور

حضرت علی^(ع) بر مبنای آموزه‌های دینی، همواره بر صلح و امنیت تأکید ورزیده و راه‌برد ایشان در طول سی سال امامت و پنج سال خلافت، همزیستی و توجه ویژه به صلح در امور بوده است. حتی اگر در شرایطی که گرفتار جنگ ناخواسته شده بودند، جنگ را برای برقراری صلح و امنیت دنبال می‌کردند، چنان‌که در خطبه‌ی ۱۳۱ نهج‌البلاغه نیز به این موضوع اشاره داشته‌اند و یا در خطبه‌ی ۲۰۶ گفته‌اند: «خدایا خون ما و خون آنان را حفظ کن و میان ما و آنان اصلاح فرما و آنان را از گمراهی به راه راست هدایت کن.» به همین منظور، صلح‌طلبی و تلاش برای برقراری صلح از جمله محورهای اصلی تربیت شهروندی عنوان گردید.

۶.۱. انتقادپذیری و نقادی

صلاح فرد و اصلاح جامعه در سایه «شناختن عیوب» و تلاش برای «زدودن عیوب» است. این شناخت هم در خود فرد و نسبت به اندیشه‌ها و عمل‌های خویش است و هم نسبت به دیگران. زمینه‌ساز این عیب‌زدایی نیز «تذکر» از سوی و «تنبه» و «اقدام» از سوی دیگر است. رشد انسان در گرو شناخت واقعیت‌هاست. آدمی در پرتو شناخت، راه بهره‌برداری از امکانات و نیروهای درونی خود و جهان را می‌آموزد، زندگی را بر اصول منطقی استوار می‌کند، بر مجهولات فائق می‌آید و مشکلات را یکی پس از دیگری از سر راه برمی‌دارد. کشف مجهولات و رشد شناخت راه‌های فراوانی دارد و «انتقاد و انتقادپذیری» یکی از عوامل مهم رشد شناخت است که بر نقطه‌های ابهام انگشت می‌گذارد و ضعف‌ها و سستی‌ها را نشان می‌دهد (عسکری، ۱۳۹۸)؛ به همین سبب، حضرت علی^(ع) در حدیث گرانمایه‌ای بیان می‌دارند: «فَلَا تَكْفُؤْا عَنِّي مَقَالَةً بِحَقِّ»؛ «و چنین مپندارید که اگر با من سخن حقی گفته شود، بر من گران می‌آید»؛ یعنی اگر از نظر شما در زمینه‌ی مسائل سیاسی-اجتماعی، در کار من اشکالی به نظر می‌رسد، آن را آزادانه مطرح کنید تا من درصدد اصلاح آن برآیم؛ بنابراین، یکی از مؤلفه‌های بعد فردی تربیت شهروندی بنا بر سیره‌ی ائمه^(ع)، نقدپذیری و نقادی است.

۷.۱. مشورت و تصمیم‌گیری جمعی

مشورت و نظرخواهی از دیگران یکی از عوامل مهم و مسائل حیاتی در تصمیم‌گیری و از ارزنده‌ترین دستورهای شریعت برای سلامت جامعه و نیل به اهداف والای انسانی است و دین اسلام به مشورت کردن در امور فردی و اجتماعی اهمیت فراوانی داده است و برای مشورت‌کننده فواید و آثار بسیاری در روایات بیان گردیده و بنابراین، در قرآن کریم و روایات اسلامی به مشورت کردن سفارش شده است (تقوی دامغانی، ۱۳۹۳). با بررسی سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع)، مشورت و لزوم به‌کارگیری آن در تصمیم‌گیری‌ها از جمله مؤلفه‌هایی است که بسیار مورد تأکید قرار گرفته و به آن اشاره شده است؛ به‌عنوان مثال، امام علی^(ع) بیان داشته‌اند: «أَوْ مَشُورَةً عَدْلًا». امام علی^(ع) خود مردم را در ارائه‌ی راهکار و پیشنهاد در اداره‌ی امور جامعه فرامی‌خواند. مشارکت در تصمیم‌گیری در قالب مشورت یکی از رئوس برنامه‌ها و سیاست‌های امام علی^(ع) در اداره‌ی کشور بود؛ این یعنی دخالت مردم در سرنوشت خویش و مشارکت در تصمیم‌گیری‌ها (کلینی، ۱۳۹۷، ج ۸، ص ۳۲۰)؛ بنابراین، لزوم مشورت و تصمیم‌گیری بر این مبنا در تربیت شهروندی برای اقامه‌ی شهروندی فعال در جامعه‌ی موردتوجه ائمه‌ی اطهار^(ع) بوده است.

۸.۱. قانون‌گرایی

قانون‌گرایی و توجه به شریعت و حدود الهی و اجتماعی در زندگی و شهروندی از دیگر مؤلفه‌های تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی ائمه‌ی اطهار است. قانون‌گرایی یعنی حفظ و اجرای قوانین به‌طور عادلانه و رعایت حقوق همه‌ی افراد. بر اساس این، جامعه‌ای قانون‌گراست که در

آن قوانین رعایت شود و همه‌ی مردم در برابر اجرای قوانین مساوی و رهبران آن قانون‌پذیرترین انسان‌ها باشند؛ اما گاهی بهره‌گیری از واژه‌ی «قانون‌گرایی» مفهوم جامعه‌ی مدنی غربی را تداعی می‌کند. یکی از ویژگی‌های جامعه‌ی اسلامی حاکمیت قانون در آن است که در سیره‌ی تربیتی امام حسین^(ع) نیز مدنظر قرار گرفته است. علامه مجلسی (۱۴۱۳، ج ۴۴، ص ۲۰۶) در کتاب بحارالانوار اشاره کرده است که حسین بن علی^(ع) در همه‌ی امور اجتماعی مطیع قانون بود، در حفظ و حراست مسلمانان تلاش می‌کرد و در جنگ‌ها و جهاد با کفار شرکت می‌نمود؛ بنابراین، با توجه به لزوم قانون‌گرایی و تساوی در برابر قانون برای همگان در سیره‌ی تربیتی ائمه^(ع)، قانون‌گرایی یکی از ضروریات جامعه‌ی مدنی و شهروندی مدنظر است.

۲. بعد سیاسی

بعد سیاسی در ابعاد تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی تربیتی ائمه^(ع) به مؤلفه‌هایی اشاره دارد که برای زعامت و حیات انسانی در سایه‌ی حکومت الهی موردتوجه است. در این زمینه، روش‌ها و محورهای مدنظر قرار گرفته است که باعث می‌شود شهروندان بتوانند با بهره‌مندی از آن، به شهروندانی فعال و آگاه مبدل گردند. در ادامه، به تشریح و تبیین این ویژگی‌ها پرداخته می‌شود.

۱.۲. مناظره و نظروزی

مناظره و توجه به نظروزی دوجانبه در بررسی امور تربیت شهروندی از جمله مؤلفه‌هایی است که در سیره‌ی تربیتی امام صادق^(ع) و امام رضا^(ع) مدنظر قرار گرفته است. از آنجاکه فضای حاکم بر جامعه‌ی اسلامی در زمان حکومت مأمون مملو از آزا و نظرهای گروه‌های مختلف بود، طبیعتاً نقش امام رضا^(ع) در برابر این امواج فکری بسیار خطیر و حساس بود (زرسان، ۱۳۹۶، ص ۷۴). امام رضا^(ع) وقتی در جایگاه مناظره و مواجهه‌ی علمی با اندیشمندان و رهبران فکری گروه‌ها، ادیان و مذاهب مختلف عصر خود قرار می‌گیرد، با کمال احترام و متناسب با منطق و باور مخاطب به یکایک پرسش‌ها، شبهات و مسائل آنان پاسخ می‌داد (زین‌آبادی و عدلی، ۱۳۹۶، ص ۸۴). در این مناظرات، امام^(ع) به ابعاد عاطفی افراد توجه می‌کردند. از سویی، امام رضا^(ع) در هر مناظره لازم می‌دانستند که مبنای فکری طرف مقابل را بشناسند و سپس وارد مناظره شوند (زرسان، ۱۳۹۶، ص ۷۵)، چنان‌که می‌فرماید: «من با اهل تورات به توراتشان، با اهل انجیل به انجیلشان، با موبدان به شیوه پیارسی‌شان، با رومیان به روش خودشان و با اهل بحث و گفت‌وگو به زبان‌های خودشان استدلال می‌کنم، همه را به تصدیق خود وامی‌دارم» (ابن‌بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۵۶).

۲.۲. تشویق و تبشیر

تشویق به معنای برانگیختن و به شوق درآوردن، یکی از روش‌های تربیتی است که قرآن کریم ضمن تأکید بر آن، هدف ارسال پیامبران را برای تبشیر و تشویق می‌داند (نک: بقره: ۲۱۳؛ انعام: ۴۸). تبشیر به معنای بشارت دادن به عطایایی است که پس از به دوش گرفتن تکالیف، به

فرد ارزانی می‌شود و مظهری از فضل و رحمت است. تشویق عاملی در برانگیختن انسان به سوی اهداف والای تربیت و وسیله‌ای برای تقویت انسان در خیرها و ترغیب به تلاش بیشتر و فراهم کردن نشاط لازم در تربیت است (سبحانی یامچی، ۱۳۹۸، ص ۱۷۷). تشویق به‌جا و مناسب موجب ایجاد انگیزه، شوق، اراده و عزم می‌شود (شریفی و لطفی قادیکلانی، ۱۳۹۷، ص ۲۰۴). امام رضا^(ع) در این روش به فعل، عمل، صفت و ویژگی شخص توجه می‌کردند. در روش تبشیر نکته‌ی قابل‌تأملی که نباید از آن غفلت کرد، آن است که غالباً در جریان تربیت، ایدئال‌گرایی و بلندپروازی انسان را به خود مشغول می‌دارد؛ بنابراین، باید بشارت‌ها را چنان گسترده به‌کار گرفت که ه کس را در هر مرحله‌ای در برگیرد؛ به‌عبارت‌دیگر، باید تبشیر در سطوح مختلف انجام شود و انسان‌های وارسته را به مقامات بالا و سایرین را نیز متناسب با سطح خودشان بشارت دهد (سبحانی یامچی، ۱۳۹۸، ص ۱۷۸). در زمینه‌ی تربیت شهروندی نیز توجه به تبشیر و تشویق به‌عنوان یکی از اصول تربیت شهروندی در اشاعه‌ی معارف و خیرات مدنظر است.

۳.۲. توجه به آزادی فکری در روش پرشش و پاسخ

پرشش و پاسخ از روش‌هایی است که معصومان در آموزش احکام و معارف دینی از آن بهره می‌بردند. آیات قرآن که الفاظ «یَسْئَلُونَكَ» (بقره: ۱۸۹)، «یَسْتَفْتُونَكَ» (نساء: ۱۲۷) و «یَسْتَنْبِئُونَكَ» (یونس: ۵۳) در آن‌ها به‌کار رفته، ناظر بر این موضوع است. با توجه به موقعیت زمانی امام رضا^(ع)، امکان گفت‌وگو و تعامل حضرت نسبت به ائمه‌ی پس از ایشان بیشتر بود (زرسانان، ۱۳۹۶، ص ۶۷). امام رضا^(ع) با هدایت و پاسخ‌گویی عقلانی و منطقی و با استفاده از آرای خود افراد، باعث مغلوب شدن آنان می‌شد و پرسشگر به جواب سؤالات خود دست می‌یافت و نگرشی سالم در اهل‌نظر ایجاد می‌شد (عدلی و زین‌آبادی، ۱۳۹۶، ص ۸۳)؛ بنابراین، در تربیت شهروندی نیز باید به این موضوع توجه داشت که آزادی فکری و پرشش و پاسخ به شکل توأمان مدنظر قرار گیرد.

۴.۲. بعد اجتماعی

با بررسی مؤلفه‌های تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع)، مؤلفه‌های مرتبط با حضور و مشارکت اجتماعی و چارچوب‌های مرتبط با آن بخش عمده‌ای از مفاهیم این حوزه را شامل می‌شود. بعد اجتماعی در تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی ائمه^(ع) به ویژگی‌های مبتنی بر حضور اجتماعی اشاره دارد که باعث می‌شود جامعه به تعالی و اهداف الهی نزدیک گردد. در ادامه، به تشریح این مؤلفه‌ها پرداخته می‌شود.

۱.۴.۲. توجه به حقوق متقابل

بخش عمده‌ای از سیره‌ی ائمه^(ع) به شناختن و در نظر گرفتن حقوق متقابل برای حرکت به سوی اهداف جامعه اشاره دارد. حق فرد بر جامعه و حق جامعه بر فرد، به‌عنوان آشناترین این حقوق، در سیره‌ی تربیتی حضرت علی^(ع) بسیار موردتوجه قرار گرفته است؛ به‌عنوان مثال، در خطبه‌ی ۱۳۱

نهج البلاغه، حضرت علی^(ع) می‌فرمایند: «مردم! مرا بر شما حقی است و شما را بر من حقی است. حقی که شما به گردن من دارید، اندرز دادن و نیکوخواهی شماست و غنائم را به تمامی میان شما تقسیم کردن و تعلیم دادن شماست تا جاهل نمائید و تأدیب شماست تا بیاموزید.» در اندیشه‌ی سیاسی حضرت علی^(ع)، رابطه‌ی حقوقی مردم و حکومت متقابل است؛ اگر حقی هست - که هست - در هر دو سوست. مردم حقوقی دارند که دولت نمی‌تواند به بهانه‌های گوناگون آن را نادیده بگیرد یا سلب کند. در مقابل، حکومت نیز حقوقی دارد و مردم باید آن را رعایت کنند (نهج البلاغه، ۱۳۷۸، خطبه ۶).

۲.۴.۲. مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی اجتماعی

مسئولیت‌پذیری اجتماعی چهارچوبی اخلاقی برای هر فرد یا سازمان است تا با حساسیت درباره‌ی مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و محیط‌زیستی رفتار کند. تلاش برای انجام مسئولیت اجتماعی به افراد، سازمان‌ها و دولت‌ها کمک می‌نماید تا نقش و تأثیر مثبتی در توسعه‌ی پایدار یک جامعه داشته باشند. موضوع «مسئولیت‌پذیری» و «پاسخ‌گویی» در ساختار اجتماعی نظام اسلامی و حاکمیت دینی نیز بر مبنای آموزه‌های دینی تفسیر و تحلیل می‌گردد (حاجی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹). در این زمینه، برای شهروندی مؤثر، توجه به مسئولیت‌های اجتماعی و پاسخ‌گویی در قبال این مسئولیت‌ها در سیره‌ی تربیتی ائمه^(ع) مدنظر بوده است، به طوری که حضرت زهرا^(س) نیز شیعیان را به پرستش و یادگیری علم تشویق می‌کردند و اجر علما را در پاسخ به پرسش‌ها بسیار می‌شمردند (مجلسی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۳)؛ زیرا مسئولیت در قبال یادگیری و علم‌آموزی را پاسخ‌گویی و هدایت جامعه می‌دانستند؛ بنابراین، برای دستیابی به جامعه‌ی شهروندی آگاه و فعال، لزوم توجه به علم‌آموزی و پاسخ‌گویی در قبال آن از اهمیت بسزایی برخوردار است.

۳.۴.۲. ارتباط مستمر و نزدیک با متری

الگوی ارتباطی مدنظر در سیره‌ی ائمه برای دستیابی به جامعه‌ای عدالت‌محور و مبتنی بر پاسخ‌گویی، ارتباط نزدیک و مستمر میان جامعه و حاکمان بود. در این باره سیره‌ی تربیتی امام علی^(ع) به‌تنهایی مبین این موضوع است و نامه‌ی ۵۳ نهج البلاغه که بیان می‌دارد: «رو پوشیدن از مردم به درازا نکشد؛ زیرا روی پوشیدن والیان از رعیت خود گونه‌ای نامهربانی به آنان است و سبب می‌شود از امور ملک آگاهی اندکی داشته باشند. اگر والی از مردم رخ بپوشد، چگونه می‌تواند از شوربختی‌ها و رنج‌های آنان آگاه شود»؛ شیوه و سلوک ارتباطی میان مردم و والیان را در جامعه مدنی مشخص می‌سازد؛ همچنین در سیره‌ی تربیتی امام حسن عسکری^(ع) نیز این موضوع مدنظر بوده است. امام حسن عسکری^(ع) با ایجاد جنبش علمی، آموزش‌های عقیدتی و تعیین وکلای در مسیر بصیرت‌افزایی و آگاهی‌بخشی به پیروان خویش گام نهاد و بدین ترتیب، ارتباط مردمی گسترده‌ای ایجاد کرد. این اقدام ماندگار و ارزشمند یازدهمین پیشوای شیعیان^(ع) الگویی در عصر غیبت برای پیروی و تبعیت از نایبان عام امام زمان (عج) به‌شمار می‌رود (اکبری‌مقدم، ۱۳۹۳).

۴.۴.۲. مشارکت اجتماعی

مشارکت فرایندی است که به واسطه‌ی آن، مردم خود را جامعه‌پذیر می‌کنند و پذیرای تحول در خود و جامعه می‌شوند. فرایند فرهنگ مشارکت به‌عنوان توانمندسازی بر سه محور بنیادی مشارکت در قدرت اجتماعی، ورود به کنترل و نظارت بر قدرت و فراهم کردن فرصت‌های پیشرفت به روی مردم تأکید دارد. شکست‌ناپذیرانه‌ی انسدادهای اجتماعی-سیاسی و شکوفا نمودن نیروی ابتکار و خلاقیت در شهروندان یکی از باارزش‌ترین جنبه‌های فرهنگ مشارکت است. شهروندان زمانی بیشتر به خود اعتماد پیدا می‌کنند و بیشتر ایده‌های خلاق ارائه می‌دهند که در زمینه‌ی تصمیم‌گیری مشارکت پیدا کنند. چنان‌که نمود عملی و عینی نقش مردم را از صدر اسلام تا به امروز بررسی کنیم، می‌بینیم که مردم نقش مؤثر و فراوانی داشته‌اند (دلیر، ۱۳۹۳). در این زمینه، سیره‌ی تربیتی حضرت علی^(ع) نیز گویای این مدعاست و برای برتری مسلمانان و پیروزی بر کفار، حکم بسیج شدن و جهاد همگانی را صادر می‌کند (کلینی، ۱۳۹۷، ج ۸، ص ۳۵۶)؛ بنابراین، توجه به مشارکت اجتماعی و سهم داشتن در فعالیت‌های جامعه در تربیت شهروندی از دیدگاه ائمه‌ی اطهار^(ع) موضوعیت می‌یابد.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش باهدف تبیین عناصر و مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر مبنای سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع) انجام گرفت با توجه به نتایج تحلیل مقالات، اسناد و منابع، مؤلفه‌های تربیت شهروندی مبتنی بر دیدگاه ائمه در سه محور فردی، سیاسی و اجتماعی قرار گرفت که در ادامه، به تبیین و تشریح این ابعاد پرداخته می‌شود.

بعد فردی در ابعاد تربیت شهروندی از دیدگاه ائمه‌ی اطهار^(ع)، با اشاره به ویژگی‌های متناسب با فرد در تربیت شهروندی مطرح گردید. منظور از بعد فردی در ابعاد تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی تربیتی ائمه‌ی اطهار^(ع)، خصائص و ویژگی‌های شخصی است که مدنظر ائمه‌ی اطهار قرار گرفته است و برای دستیابی به اهداف تربیت شهروندی مؤثر واقع شده است. در این زمینه، ویژگی‌هایی همچون شریعت‌مداری و قانون‌گرایی با اشاره به لحاظ کردن قوانین شرعی و قانونی جامعه، یکی از مؤلفه‌های تربیت شهروندی را توجه به حدود شرع و چارچوب‌های اجتماعی می‌دانند؛ مؤلفه‌هایی که در سیره‌ی تربیتی امام حسین^(ع) و امام علی^(ع) مورد تأکید قرار گرفته بود؛ همچنین موقعیت‌سنجی و زمان‌سنجی در سیره‌ی تربیتی امام علی^(ع) از دیگر مؤلفه‌های فردی است که برای تربیت شهروندی آگاه و فعال در سیره‌ی تربیتی حضرت علی^(ع) به آن اشاره شده است. در تبیین مؤلفه‌ی عمل‌گرایی در الگوپذیری نیز باید توجه داشت که این مؤلفه مبتنی بر نظریه‌ی یادگیری مشاهده‌ای^۱ آلبرت بندورا (۱۹۹۲) است و در سیره‌ی تربیتی ائمه نیز عمل‌گرایی و توجه به اسوه‌ی حسنه در رفتار بیشتر برجسته شده است؛ همچنین آشنایی با حقوق فردی و اجتماعی بر مبنای سیره‌ی امامان معصوم^(ع) از مؤلفه‌هایی است که به‌منظور تربیت شهروندی مؤثر است و در

1- Observational learning

سیره‌ی تربیتی امام سجاد^(ع) و رساله حقوق ایشان مورد تأکید ویژه قرار گرفته است. علاوه بر موارد یادشده، حضرت علی^(ع) بر مبنای آموزه‌های دینی همواره بر صلح و امنیت تأکید ورزیده و راهبرد ایشان در طول سی سال امامت و پنج سال خلافت، همزیستی و توجه ویژه به صلح در امور بوده است. چنان‌که در خطبه‌ی ۱۳۱ نهج‌البلاغه نیز اشاره شد، حتی اگر در شرایطی که گرفتار جنگ ناخواسته شده بودند، جنگ را برای برقراری صلح و امنیت دنبال می‌کردند. یافته‌های این بُعد از پژوهش همسو با یافته‌های محمص و معتمد لنگرودی (۱۳۹۵) و محمدی و همکاران (۱۳۹۷) است. بعد سیاسی در ابعاد تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی تربیتی ائمه^(ع) به مؤلفه‌هایی اشاره دارد که برای زعامت و حیات انسانی در سایه‌ی حکومت الهی موردتوجه است. در این زمینه، روش‌ها و محورهای مدنظر قرار گرفته است که باعث می‌شود شهروندان بتوانند با بهره‌مندی از آن، به شهروندانی فعال و آگاه مبدل گردند. در تبیین یافته‌های این بخش باید اشاره داشت که مناظره و نظروزی بر مبنای سیره‌ی تربیتی امام رضا^(ع) ازجمله مؤلفه‌های سیاسی است که در تربیت شهروندی بر آن تأکید شده است، چنان‌که زرسازان (۱۳۹۶) در پژوهش خود به این اشاره داشت که مناظره به مشارکت و آگاهی‌های شهروندان و تقویت مبانی فکری ایشان می‌انجامد؛ همچنین تشویق و تبشیر نیز عاملی است در برانگیختن انسان به سوی اهداف والای تربیت و برای تقویت انسان در خیرها و ترغیب به تلاش بیشتر و فراهم کردن نشاط لازم در تربیت شهروندی که به آن اشاره شده است. توجه به آزادی فکری و چارچوب‌های اندیشه‌مدارانه در روش‌های تربیتی ازجمله پرسش و پاسخ از دیگر مؤلفه‌های این بخش بود که برگرفته از سیره‌ی تربیتی امام رضا^(ع) است. مؤلفه‌های یادشده در تربیت شهروندی سبب می‌شود، چارچوب‌های روشی در امور سیاسی و مربوط به هدایت جامعه موردتوجه قرار گیرد و شهروندان آگاه و منطبق‌محور در جامعه پرورش یابند. یافته‌های این بخش از پژوهش همسو با یافته‌های مصطفی و همکاران (۱۴۰۱) و غلامعلی و جعفری (۱۴۰۰) است.

بعد اجتماعی در تربیت شهروندی مبتنی بر سیره‌ی ائمه^(ع) به ویژگی‌های مبتنی بر حضور اجتماعی اشاره دارد که باعث می‌شود، جامعه به تعالی و اهداف الهی نزدیک گردد. در این زمینه، توجه به حقوق متقابل فرد و جامعه در تربیت شهروندی برگرفته از سیره‌ی تربیتی امام علی^(ع) ازجمله مؤلفه‌های محوری بود که بر شناخت و رعایت حقوق شهروندی تأکید دارد. در تبیین این مؤلفه باید به این موضوع توجه داشت که بخش عمده‌ای از رفتار شهروندی با آگاهی و مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی همخوانی دارد؛ بنابراین، مشارکت اجتماعی آگاهانه از دیگر مؤلفه‌های این محور بود که برخاسته از سیره‌ی تربیتی و اصل مشارکتی دین مبین اسلام است. چنانچه نمود عملی و عینی نقش مردم را از صدر اسلام تا به امروز بررسی کنیم، می‌بینیم که مردم نقش مؤثر و فراوانی داشته‌اند؛ بنابراین، مشارکت اجتماعی از دیگر مؤلفه‌های این بخش بود که با سیره‌ی تربیتی امامان معصوم همخوانی و قرابت دارد. مؤلفه‌ی آخر در این محور با اشاره به الگوی ارتباطی و تعاملی سیره‌ی تربیتی ائمه^(ع)، به وجوب ارتباط و تعامل نزدیک و مستمر برای ایجاد و تسهیل رابطه‌ی میان جامعه و حاکمان بود. الگوی ارتباطی مدنظر در سیره‌ی ائمه برای

دستیابی به جامعه‌ای عدالت‌محور و مبتنی بر پاسخ‌گویی، ارتباط نزدیک و مستمر میان جامعه و حاکمان است. در این زمینه، سیره‌ی تربیتی امام علی^(ع) به‌تنهایی مبین این موضوع است و نامه‌ی ۵۳ نهج‌البلاغه بر این مؤلفه صحه می‌گذارد. یافته‌های این بخش از پژوهش همسو با یافته‌های پژوهش غلامعلی و جعفری (۱۴۰۰)، کرمی و همکاران (۱۴۰۱) و احمدی دستجردی و همکاران (۱۴۰۰) است.

سیره‌ی تربیتی ائمه^(ع) به‌عنوان الگوی راستین تربیت شناخته می‌شود. در این پژوهش سعی شد با تلفیق یافته‌های پیشینه‌ی پژوهشی و اسناد دربار‌ی سیره‌ی تربیتی ائمه^(ع) در موضوع تربیت شهروندی، شاخص‌ها و مؤلفه‌های تربیت شهروندی شناسایی شود. امید است برنامه‌ریزان درسی با توجه به نتایج این پژوهش و پژوهش‌هایی از این قبیل که برآیندی از پیشینه‌ی پژوهشی موجود در این زمینه است، برای تربیت شهروندی فراگیران گام‌های اساسی بردارند. با توجه به نتایج، موارد زیر پیشنهاد می‌گردد:

با توجه یافته‌های بُعد فردی درباره‌ی تربیت شهروندی پیشنهاد می‌شود، در تربیت شهروندی فراگیران به عمل‌گرایی در مقام الگویی مربی توجه گردد و معلمان در زمینه‌ی آموزش فراگیران خود به نقش الگویی خود توجه کند.

در تألیف کتب آموزشی به مؤلفه‌های حقوق فردی و اجتماعی با توجه به سیره‌ی تربیتی ائمه^(ع) توجه شود.

با توجه به یافته‌های بُعد سیاسی پیشنهاد می‌گردد، در تربیت شهروندی فراگیران به رویکردهای آموزشی چون مناظره، تشویق و تبشیر و رویکرد گفت‌ووشنودی توجه شود. با توجه به نقش تعامل و ارتباط مستمر و مستقیم معلم با فراگیر در تربیت شهروندی پیشنهاد می‌گردد، معلمان در آموزش خود به نقش تعامل در یادگیری توجه داشته باشند.

منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه‌ی ناصر مکارم شیرازی.
- صحیفه سجاده؛ ترجمه‌ی حسین انصاریان.
- نهج البلاغه؛ ترجمه‌ی علی دشتی.
- ابن بابویه، محمد بن علی؛ عیون الاخبار الرضا^(ع)؛ ترجمه‌ی حمیدرضا مستفید و علی‌اکبر غفاری؛ تهران: صدوق، ۱۳۷۲ ش.
- احمدی‌پور، محمد؛ ایمانی نایینی، محسن؛ محبی، علی؛ «تربیت شهروندی و تأثیر آن بر سبک زندگی از دیدگاه شهید مطهری»؛ سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، دوره ۳، شماره ۴، ۱۳۹۸ ش.
- احمدی دستجردی، مهناز؛ رشادت‌جو، حمیده؛ قورچیان، نادرقلی؛ محمد داودی، امیرحسین؛ «شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی دانش‌آموزان ابتدایی: یک پژوهش کیفی»؛ زندگی اسلامی، دوره ۵، شماره ۴، ۱۴۰۰ ش.
- اکبری‌مقدم، لاله؛ «ساختار سازمان وکالت در عصر امام هادی و کارکردهای آن»؛ فرهنگ پژوهش، دوره ۱۹، شماره ۳، ۱۳۹۳ ش.
- باباخانی، سجاد؛ «تحلیل انتقادی محتوای کتب درسی مدارس از منظر توجه به مفاهیم تربیت شهروندی (مورد مطالعه: سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۰)»؛ مطالعات کاربردی در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی، دوره ۵، شماره ۱، ۱۴۰۱ ش.
- _____؛ صالحی، اکبر؛ قائدی، یحیی؛ کشاورز، سوسن؛ «تحلیل انتقادی گفتمان‌های تربیت شهروندی بعد از انقلاب اسلامی»؛ مطالعات توسعه‌ی اجتماعی-فرهنگی، دوره ۸، شماره ۱، ۱۳۹۸ ش.
- تقوی دامغانی، سید رضا؛ نگرشی در مدیریت اسلامی؛ تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۳ ش.
- حاجی‌زاده، محمد؛ نوری، نجیب‌الله؛ عباسی، مهدی؛ «مفهوم‌شناسی مسئولیت‌پذیری و مؤلفه‌های آن بر اساس منابع اسلامی»؛ اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی، دوره ۵، شماره ۲، ۱۳۹۹ ش.
- حیدری، محمدحسین؛ نصرتی‌هشی، کمال؛ نریمانی، محمد؛ «اصول تربیت مبتنی بر مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام»؛ مهندسی فرهنگی، دوره ۷۶، شماره ۴، ۱۳۹۲ ش.
- دلیر، نیره؛ «مشارکت اجتماعی زنان در سیره‌ی پیامبر و مقایسه آن با قرائت غزالی در احیاء علوم‌الدین»؛ مطالعات تاریخ اسلام، دوره ۵، شماره ۱۹، ۱۳۹۳ ش.
- زرسازان، عاطفه؛ «واکاوی مؤلفه‌های تعلیم در تبیین آموزه‌های وحی در سیره‌ی رضوی»؛ فرهنگ رضوی، دوره ۵، شماره ۱۸، ۱۳۹۶ ش.
- سبحانی یامچی، محمد؛ «روش‌های تربیتی فرهنگ‌سازی اقامه‌ی نماز در سیره‌ی رضوی»؛ فرهنگ رضوی، دوره ۷، شماره ۴، ۱۳۹۸ ش.
- سجادی، سید مهدی؛ «چالش‌های تربیت مدنی در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران»؛ مطالعات تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی؛ دوره ۶، شماره ۲، ۱۳۸۴ ش.
- شارع‌پور، محمود؛ جامعه‌شناسی آموزش و پرورش؛ تهران: سمت، ۱۳۹۴ ش.
- شریفی، اصغر؛ اسلامیه، فاطمه؛ چگونه شهروند قرن بیست و یکم باشیم؛ تهران: فرهنگ سبز، ۱۳۹۸ ش.

- صفایی مقدم، مسعود؛ کاظمی، محمود؛ پاک‌سرشت، محمدجعفر؛ مرعشی، سید منصور؛ «بررسی اصول اساسی تربیت مدنی با رویکرد اسلامی»؛ علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران، دوره ۱۵، شماره ۳، ۱۳۸۷ ش.
- عدلی، مریم؛ زین‌آبادی، حسن‌رضا؛ «اصول و روش‌های تربیتی با نگرش به اراده و اختیار انسان در سیره رضوی»؛ فرهنگ رضوی، دوره ۵، شماره ۱۷، ۱۳۹۶ ش.
- غلامعلی، علی؛ جعفری، افشین؛ «مؤلفه‌های حقوق شهروندی کودکان در سیره رضوی»؛ فرهنگ رضوی، دوره ۹، شماره ۳۴، ۱۴۰۰ ش.
- فرمینی فراهانی، محسن؛ تربیت شهروندی؛ تهران: آبیژ، ۱۳۹۹ ش.
- قلتاش، عباس؛ فیاض‌بخش، حسین؛ فرخی‌نژاد، پریسا؛ محمدجانی، صدیقه؛ «میزان توجه به رویکرد تربیت شهروند پیشرفت‌گرا در کتب درسی علوم اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی ایران»؛ پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، دوره ۹، شماره ۳۳، ۱۳۹۱ ش.
- کرمی، ناصر؛ کچوئیان جوادی، رضا؛ قدمی، جواد؛ محبی، علی؛ «شناسایی مؤلفه‌های فرامنطقه‌ای تربیت شهروندی در مکتب اسلام»؛ مطالعات آموزشی و آموزشگاهی، دوره ۱۱، شماره ۱، ۱۴۰۱ ش.
- کلینی؛ اصول الکافی؛ ترجمه و شرح فارسی آیت‌الله کوه‌کمره‌ای؛ تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، نشر اسوه، ۱۳۷۹ ش.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار؛ بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۱۳ ق.
- محمص، مرضیه؛ معتمد لنگرودی، فرشته؛ «ابعاد خودکنترلی در اخلاق شهروندی بر اساس آموزه‌های علوی^(ع)»؛ اخلاق زیستی، دوره ۶، شماره ۲۱، ۱۳۹۵ ش.
- محمدی، حسین؛ مزیدی، محمد؛ بهشتی، سعید؛ «تحلیل مفهومی مراحل و ابعاد تربیت شهروندی»؛ رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، دوره ۸، شماره ۳۲، ۱۳۹۶ ش.
- محمدی، حسین؛ مزیدی، محمد؛ بهشتی، سعید؛ «تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام و پراگماتیسم»؛ علوم اجتماعی، دوره ۱۲، شماره ۴۲، ۱۳۹۷ ش.
- مصطفی، جمال‌الدین؛ ایزدی، مهشید؛ صمدی، معصومه؛ انصاریان، فهیمه؛ رستمی بشمی، مجید؛ «ارائه‌ی الگویی برای تبیین شاخص‌های تربیت شهروندی اسلامی به روش سنت پژوهی»؛ پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، دوره ۳۰، شماره ۵۶، ۱۴۰۱ ش.
- مهرپور، حسین؛ دیدگاه‌های نو در مسائل حقوقی سوم، تهران: اطلاعات، ۱۳۹۰ ش.
- Díaz-Combs, C. (2023). "People are no longer quiet": Ordinary environmental citizenship in Lago Agrio, Ecuador. *Environment and Planning E: Nature and Space*, 25148486231160642.
- Hadjichambis, A. C., & Paraskeva-Hadjichambi, D. (2020). Education for environmental citizenship: The pedagogical approach. *Conceptualizing environmental citizenship for 21st century education*, 4, 237- 261.
- Kallio, K. P., Wood, B. E., & Häkli, J. (2020). Lived citizenship: conceptualising an emerging field. *Citizenship Studies*, 24(6), 713- 729.

- Sari, D. P., & Ali, H. (2022). Literature Review Measurement Model of Individual Behavior and Organizational Citizenship Behavior: Individual Characteristics, Work Culture and Workload. *Dinasti International Journal of Management Science*, 3(4), 647- 656.

